

DİLDEKİ DUYGU DEĞERİNE DAİR ARAŞTIRMA VE ANALİZLER

Кыргыз жана түрк тилинде эмоциялык-экспрессивдик маанинин изилдениши

Dr.Ayşen Koca¹

Аталган маселени териштирүүдөн мурда, төмөнкүдөй жагдайларды алдын ала эскерте кетүү абзел:

1. Сөздүн эмоциялык-экспрессивдик мааниси жөнүндөгү маселе түркологияда кийинчерээк гана изилдене баштагандыктан, адегенде бул изилдөөлөрдүн теориялык негизин түзгөн жалпы жана орус тил илиминдеги эмгектер жөнүндө кыскача маалымат бере кетүү жөн.

2. Мурда жарык көргөн эмгектерде айтылган ар түрдүү пикирлерге карата өзүбүздүн жекече пикирибизди билдире кетүүбүз зарыл

3. Биздин изилдөөбүз аталган маселени эки тилде салыштырып иликтөөгө багытталган алгачкы эмгек болгон соң, мындай талдоону кандай өңүттө жүргүзүү натыйжалуу болор эле деген суроого да азыноолак токтоло кетүү абзел деп ойлойбуз.

Кеп болуп жаткан маселе жалпы тил илиминде, орус тил илиминде көптөн бери эле териштирилип келет, т.а., бул боюнча илимий монографиялар, окуу китептери жарык көрүп, диссертациялар жакталган. Алсак, эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк жөнүндөгү алгачкы пикирлер XX кылымдын башында эле лингвистикалык адабияттарда айтылган. Ал убакта эмоция менен экспрессия бөлүнбөс бир бүтүндүк катары каралган. (Ш. Балли, К. Эрдман, Ж. Вандриес өңдүү окумуштуулар тарабынан берилген).

Мисалы, сөздөгү эмоционалдык, экспрессивдик маанилерди изилдөөнүн башатында турган атактуу француз окумуштуусу Ш. Балли бул эки кубулушту бири-биринен ажыратпай, өз ара байланышта карап, булар сөздөрдүн өзгөчө мааниси (сезимди, эмоцияны туюндурган) экендигин белгилеген.

¹ Uluslararası Alato Üniuersitesi, Sosyal ve Fen Bilimler Fakültesi, Türkoloji Bölüm Başkanı.

Бирок кийинчерээк аталган кубулуштар өз ара байланышта болсо да, бири-биринен айырмаланары, андыктан аларды өз-өзүнчө кароо зарыл экендиги жөнүндө пикирлер айтыла баштады. Окумуштуу И.В. Арнольд «Азыркы англис тилинин стилистикасы» аттуу окуу куралынын көпчүлүк бөлүгүн дал ушул маселеге арнаган. Тактап айтканда, ал окуу куралынын лексикалык стилистика бөлүгүндө сөз жана анын маанилери тууралуу айта келип, сөздөрдүн эмоциялык, экспрессивдик, нарктоочу (баалоочу) жана стилистикалык маанилеринин ар бирине өзүнчө токтолот; алардын өз ара өзгөчөлүгүн мисалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу ачып берет; айрым учурда бир эле сөздө бул маанилердин баары жуурулушуп келип чогуу катышарын ишенимдүү далилдейт.

Мындан сырткары, бул маанилер менен лексикалык маанинин карым-катышына, аларды туюндуруучу тилдик каражаттарга токтолот. Айтор, автор конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүүнүн негизинде теориялык жалпылоолорду, тыянактарды чыгаргандыгын атайы белгилей кетүү абзел.

Сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик маанисинин табият-маңызы орус окумуштууларынын ичинен В. В. Виноградов, Е. М. Галкина-Федорук, Б. Головин, Д.Э. Розенталь, Д. Н. Шмелев ж.б. ушул өңдүү белгилүү илимпоздордун эмгектеринде чагылдырылып келди жана бүгүнкү күндө да аталган проблема боюнча ар түрдүү өңүттөгү диссертациялар жакталып жатат.

Академик В.В.Виноградов өзүнүн «Русский язык» (1947-ж.) деген эмгегинде сөздөрдүн маанилерин лексикалык жана грамматикалык гана эмес, ошондой эле жеке же коллективдик баа берүү маанилери деп да бөлүштүргөн. Сөздөр социалдык чөйрөдө колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жана экспрессивдүү боекторуна карата өз ара айырмаланат. Сөздөрдүн жардамы аркылуу адам кайсы бир нерсеге, көрүнүшкө карата өзүнүн баасын берет. Мындай кырдаалдагы сөздөр аркылуу берилүүчү оттенкторду, окумуштуу сөздөрдүн экспрессивдик мааниси деп белгилеген.

Ал эми окумуштуу Е.М.Галкина-Федорук «Тилдеги экспрессивдүүлүк жана эмоционалдуулук» аттуу эмгегинде биринчилерден болуп «эмоционалдуулук» менен «экспрессивдүүлүктүн» чегин ажыратууга, булардын өз ара айырмачылыгын ачып берүүгө көңүл буруп, бул боюнча өзүнүн олуттуу пикирин билдирген, ошондой ар бир топко кандай сөздөрдү киргизүү керек экендигин да белгилеп көрсөткөн. Бирок маселе ушуну менен толук чечилип калды дешке болбойт.

Айталы, жогорудагы окумуштуулардын баары тең, адам сөздүн жардамы аркылуу кубулуш, көрүнүштөрдү белгилөө менен гана чектелбестен, муну менен катар аларга карата мамилелерин да билдиришерин бир ооздон белгилешсе да, эмоционалдык-экспрессивдик сөздөргө кандай же кайсы сөздөрдү кошуу керек деген суроого келгенде бүгүнкү күндө да ача пикирди кездештиребиз.

Айрым окумуштуулар мындай сөздөргө *бабуся-büyükanneciğim*, *солнышко-güneşim*, *маленький-küçüküm*, *негодяй-yaramaz*, *песочек-yaramaz*² ж.б. ушул сыяктуу эмоциялык-экспрессивдик боёкчолуу сөздөрдү кошушса, айрымдары муну менен катар **печаль-üzüntü**, **грубость-kabalık**, **радость-sevinç**, **красивый-güzel**, **любить-sevmek** ж.б. ушул сыяктуу сезимди, маанайды-ahvali, санаркоону-meraklanmak ж.б. белгилеген сөздөрдү да эмоциялык-экспрессивдик лексика катары карашат. Демек, экинчи топтогу окумуштуулардын пикирин туура таба турган болсок, анда лексикадагы эмоционалдуулук лексикалык категорияга эмес, предмет менен кубулуштардын мүнөздөмөсүнө, өзгөчөлүгүнө негизделген болуп чыгат. Албетте, бул калпыстык, ошондуктан биз аталган талаш-тартыш боюнча өз пикирибизди кайрадан айта кеткибиз келет:

Эгер терең үңүлө карай турган болсок, эмоция менен сезимге карай карым-катышы боюнча сөздөрдү *үч тонко* бөлүп кароо абзел:

1. Бейтарап сөздөр(Tarafsız sözler). Мындай сөздөр, айталы, *моо-dağ*, *таш-taş*, *келди-geldi*, *кетми-gitti*, *жашил-yeşil*, *бир-bir*, *ал-о* ж.б.

² Мисалдарды атайы орусча келтирдик.

Эмоциялык жаатта алганда, булар өздөрүнүн турган турушу менен нейтралдуу, бейтараптуу, т.а., алар эмоция менен сезимди билдирүү жагынан нөлгө барабар.

2.Лексикалык мазмуну боюнча эмоция менен сезимдин аттарын билдирген сөздөр: *сүйүү-sevgi* , *жек көрүү-nefret*, *кусалык- özlem*, *жагымдуу-sevimli*, *коркунуч-korku*, *кубаныч-kıvanç*, ж.б. Булар жеке турганда деле, контексте деле эч кандай эмоцияны туюндуралбайт, сүйлөшүп жаткан адамдардын эмоциялык сезимин, реакциясын пайда кылбайт, жаратпайт.

Мисалы: Кусалык- *жаман дарт, өзгөчө ымыркай ата-энесине куса болсо, ал акыры барып оорукчал болуп калышы ыктымал десек,-(Özlem kötü bir derttir. Özellikle küçükken ana babaya özlem duyulsa, onun sonunda hastalanması dahi ihtimaldir.)* мында алды сызылган сөздөр эч кандай эмоцияны билдире алган жок, аны окуган адам кандайдыр бир сезимге кабылып, уйгу-туйгу абалга туш болбойт.

3. Өзүнүн семантикалык мазмунуна, тулку-боюна эмоция менен сезимди сиңирип алган, эмоция менен сезимге жакын болуп, ага өзүнөн өзү эле жармашып тартылып турган сөздөр; *бечара-zavallı*, *эргул-cesur*, *кыраан-uyanık*, *жарыктык-biçare*, *сөрөй-yalnız*, *gariban*, *ноён- yaramaz*(*büyüklere söylenir*) *жоош-sakin* ж.б.³

Биздин оюубузча, дал ушул үчүнчү топтогу сөздөрдү гана эмоциялык-экспрессивдик лексика катары кароо жөн.

Ал эми түркологияда аталган маселе болсо 60-жылдардын аяк ченинен тартып териштириле баштаган. Казак окумуштуусу Х.М.Нурмуханов М.Ауэзовдун драмалык чыгармаларына анализ жүргүзө келип, академик В.В.Виноградовдун оюн колдогон жана аны андан ары тереңдетүү менен, эмоционалдык-экспрессивдик лексиканы *эки чоң топко* бөлүштүргөн:

1. тике маанидеги сөздөрдүн эмоционалдык-экспрессивдик

³Айшен Кожа. Эмоциялык – экспрессивдик маанинин табияты, КУУнун жарчысы. –Б, 2007, 66-бет

боегу (синоним, омоним, антоним, архаизм ж.б.);

2. өтмө маанидеги сөздөрдүн эмоционалдык боегу (метафора, эпитет, салыштыруу ж.б.).

Азербайжан илимпозу Т. А. Эфендиев болсо эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү тилдин эки башка категориясы катары карайт. Бирок эмоцияны туюндурган сөздөрдүн айрымдары ушул эле маалда экспрессивдүүлүк касиетке да ээ экендигин белгилейт. Буга байланыштуу мындай мүнөздөгү сөздөрдү эмоционалдык-экспрессивдүү жана экспрессивдүү лексика деп экиге бөлүп караган.

Ал эми азербайжан тилин изилдеген дагы бир окумуштуу Т. Джалилова эмоционалдуулук деп сүйлөөчүнүн нерсеге карата болгон сандык жана сапаттык баа берүүсүн эсептейт.

Ал азербайжан тилинде ушул мезгилге чейин экспрессивдүүлүк маселесин жакшы жолго коюла электигин белгилей келип: «Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөр жана алардын ар түрдүү кырдаалда (кайгырганда-üzüldüğünde, кубанганда-sevindiginde, эркелеткенде-nazladiginde, алкаганда-övdüğünde, жек көргөндө-nefret ettiğinde, жакшы көргөндө-beğendiğinde ж.б.) колдонулуштарын эске алып, бул сөздөр ар кандай каражаттар аркылуу образдуу маанилерин туюндуруп бере ала тургандыгын баамдадым » - деп жазат. Мунун ичинен эркелетүү-nazlama, жалбаруу-yalvarma сөздөргө да азыноолак токтолуп, алар көбүнчө таандык мүчө (iyelik ekleri) жалгануу аркылуу айтыла тургандыгын эскертет (*аначыгым-anasıgım, гардашым-gardaşım* (азерб.т.), *жаным-sanım, кулунум-уавгум* (кырг. жана түрк тил).

Эмоциянын мүнөзүнө жараша сөздөрдө да семантикалык жылыш болуп өзгөрүүгө учураарын, ал эми алардын баарын эле грамматикалык жактан сырдык сөзгө кошо берүү туура эмес экендигин белгилейт да, тигил же бул факторлор аркылуу белгилүү бир деңгээлде сөздөрдүн бардыгы тең эле эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниге ээ боло аларын көрсөтөт. Азербайжан тилиндеги мындай сөздөр көркөм чыгармаларда, оозеки сүйлөшүүдө көп колдонуларын белгилейт.

Якут тилинде бул маселе жөнүндө алгачкы байкоолор грамматикалык эмгектерде бериле баштаган. Ал эмгектердин авторлорунун бири, изилдөөчү В.И.Лиханов эмоционалдуу-баалоочу сөздөрдүн табияты тууралуу айтып келип, эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн чегин төмөнкүчө ажыратат: «Эмоционалдуулук – бул эркти, сезимди билдирип, модалдык категорияга баш ийет, ал эми экспрессивдүүлүк болсо, тилге көркөм боек берип, модалдык түшүнүккө кызмат кылат»⁴

Андан ары окумуштуу эмоционалдуу-баалоочу сөздөргө мындайча аныктама берет: «Эмоционально оценочными считаются лексические единицы, в значении которых заключена качественно-количественная характеристика предмета, сопровождаемая всегда выражением эмоциональной оценки говорящего к предмету речи, а иногда его образным представлением как уселение воздействующей силы высказывания»⁵.

Демек, автордун ою боюнча нерселерди сандык жана сапаттык жактан сыпаттоочу лексикалык бирдиктер эмоционалдык-баалоочу сөздөр болуп эсептелет, мында сыпаттоо дайыма сүйлөөчүнүн нерселерге карата эмоциялык баалоосун туюндуруу менен коштолот, ошондой эле кээде ал өзүнүн образдуулугу, элестүүлүгү аркылуу айтылуучу ойдун таасирин күчөтүп да жиберет. Муну менен катар автор өз эмгегинде эмоционалдуу-баалоо жана экспрессивдүү сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүп, алар негизинен зат атооч, сын атооч, этиш сыяктуу толук маанилүү сөздөрдөн боло ала тургандыктарын, ал эми сырдык сөздөр менен бөлүкчөлөрдүн айрымдары гана экспрессивдүү кызмат аткараарын белгилеп кеткен.

Эмоционалдуулук жана экспрессивдүүлүк боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуулардын катарын В. Лихановдон тышкары Е.И.Убурятова, Н.Е.Петров, П.С.Афанасев, Н.К.Антонова Е.И.Коркиналарды кошууга болот. Алгачкы якуттаануучунун бири Е.В.Убурятова бул маселеге кайрылып, эмоционалдуулукту жана экспрессивдүүлүктү модалдуулук

⁴ Лиханов В. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Алма-Ата, 1988, 3-бет.

⁵ Лиханов В. Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке. Алма-Ата, 1988,

категориясы менен байланыштырып караган. Изилдөөчүлөр Е.И.Коркина, Н.Е. Петров да аталган тилдик кубулуштарды ушундай эле мүнөздө териштиришкен.

Ал эми казак тилин изилдеген Ш.И.Нургожина эмоционалдуу сөздөр сезимди чагылдырат деп белгилеген.

Кыргыз тил илиминде З.А.Ажыбаеванын «Зат атооч сөздөрдө эмоционалдык-экспрессивдик маанилердин берилиши» (А.Жакыпбековдун «Теңири Манас» романынын негизинде) (2003) аттуу диссертациялык ишине чейин аталган маселе тууралуу маалымат жогорку окуу жайларынын айрым окуу китептери менен окуу куралдарында, кээ бир макалаларда гана учкай берилип келген.

Профессор Ж. Мукамбаев бул маселеге алгачкылардан болуп кайрылып, айрым учурда адам кайсы бир сөздү айтканда ички сезимин кубаттаган же жактырбаган түрдө билдирерин, мындай ички сезимди билдирген сөздөр *сөздүн эмоциялык мааниси* деп аталарын, анын семантикалык топторун (**какшык**-*alau*, **кекээр**-*uyarma*, **кекетүү**-*korcutma*, **сүйүнүү**-*sevinme*, **эркелөө**-*şımartma*, **эреркөө**-*nazlanmak*, **кубаттоо**-*desteklemek* ж.б.) жана аларды туюндуруучу сөздөр, сөз айкаштары, морфологиялык мүчөлөр (**-ым**, **-айын**) бар экендигин кыскача белгилеп көрсөтөт. Бирок сөздүн экспрессивдүү, баалоочу мааниси жөнүндө эч бир сөз кылбайт⁶.

Доцент А. Сапарбаев өзүнүн «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аттуу окуу китебинин семасиология бөлүгүнө «Сөздүн эмоционалдык мааниси» деген бир кыйла көлөмдүү теманы атайы киргизип, айрым сөздөр сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин да билдирип, ал сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошорун, мындай сөздөр эмоционалдык сөздөр деп аталарын, ал лексикалык жана эмоционалдык маанилердин

⁶ Давлетов С., Мукамбетова Ж., Турусбеков С., Кыргыз тилинин грамматикасы.-Ф, 1982, 25-бет

бирдигинен турарын; анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көрсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталарын белгилейт.⁷

Мындан сырткары, эмоционалдык маанидеги сөздөр маани жагынан өтө бай экендигин белгилей келип, бул жагынан аларды он эки топко бөлөт; эмоционалдык маани тилдик кандай каражаттар аркылуу туюндуруларын көрсөтүп, кандай маанини (**эркелетүү-nazlama, жек көрүү-nefret etme, аёо-асыма ж.б.**) билдирери контекст же сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун жалпы кырдаалы аркылуу белгилүү болорун айтат. Бирок окумуштуу сөздөрдүн экспрессивдик, баалоочу маанилери жөнүндө кеп кылбайт, т.а., тилдик үч кубулуштун (*эмоционалдык, экспрессивдик, баалоочу*) ортосуна чек койбойт, баарын бириктирип келип эле «эмоционалдык маани» деген термин менен атайт.

Өзүнүн илимий чыгармачылыгын, негизинен, стилистика маселесине арнаган окумуштуу, доцент С. Давлетов тил каражаттарын стилистикалык табиятын аныктоодо **эки** өзгөчөлүккө:

1. тил каражаттарынын орток, бейтарап сапатына,
2. стилистикалык боёкчосуна айрыкча назар буруу керектигин эскертип, кеп болуп жаткан маселе боюнча айрым тактоолорду киргизген. Алсак, *стилистикалык боёкчо* деген терминдин маанисин тактап, дааналап чечмелеп берүү менен, стилистикалык боёкчонун экинчи түрүн *эмоционалдык-экспрессивдик боёкчо* деп атайт да, мындай боёкчолуу сөздөр орток каражаттардан айырмаланып, угарман-окурмандардын эмоциясына таасир этерин, сүйлөөчүнүн сезимин, мамилесин туюндуруу менен кубулушту, нерсени, кыймыл-аракетти ж.б. элестүү-tasvir, образдуу-tasvir, ачык-айкын-düz anlatım, таасирдүү-etkileyici, күчөтүү-pekiştirmeli, аркылуу көрсөтөрүн конкреттүү мисалдарга талдоо жүргүзүү аркылуу далилдеп

⁷ Сапарбаев, Доцент А., Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы–Б.:“Сорос Кыргызстан” фондусу, 1997

көрсөтөт; эмоционалдык сөздөр ар кандай сезимди (оң же терс) билгизерин белгилейт.⁸

Демек, бул окумуштуу сөздүн эмоционалдык мааниси менен баалоочу маанисин ажырагыс тыгыз байланышта карайт. Муну менен катар экспрессивдүүлүктүн бир белгиси анын *күчөтүүчүлүк-pekіştirmeli* сапаты экендигин, мындай каражаттар сан же сапат жагынан болгон өлчөм менен байланышып, ал өлчөмдү күчөтүп (өтө жогорлатып же төмөндөтүп) туюндурарын *Булбул сайрады (bülbul öttü) Акын сайрады (şair çok güzel söyledi)* деген өңдүү сүйлөмдөр аркылуу (экинчи сүйлөмдөгү **сайрады** сөзүндө күчөтүү мааниси бар) далилдейт; күчөткөндүк өтмө маанидеги сөздөр менен гана эмес, түз маанидеги сөздөр, фразеологизмдер аркылуу да берилерин белгилейт.

Экспрессивдүүлүктөгү күчөтүү касиетин профессор С.Өмүралиева да төмөнкү мисалдар аркылуу ишенимдүү ачып берет

1. *Селейип, таш уйкуда колот-кокту*
Ойгонбойт таманына бассаң чокту.
2. *Айлана жашын тыйбай көзү көнөк,*
Таш шамал бурганака куйрук жөлөк...(Т.К)

Албетте, бул ыр саптарындагы **таш** сөзүн **катуу**, (**катуу** уйкуда), **муздак** (**муздак** шамал) сөздөрү менен алмаштырып берсек деле болот, бирок андан күчөтүү мааниси жоюлуп, буга байланыштуу ыр көркөмдүк, образдуулук касиетинен ажырап калмак.

Кыргыз тилинде эмоциялык–экспрессивдүү мааниге атайы арналган 5-6 гана макала жарык көрүптүр, биз алардын ичинен экөөнө эле токтолууну эп көрдүк. Профессор Б. Усубалиев «Эмоциялык-нарктагыч лексика» аттуу макаласында, жогорудагы окумуштуулар сыяктуу эле, кээде адам өз оюна карата ички сезимин, жекече баасын да кошо билдирерин, буларды (ички сезим, жекече бааны) туюндурган сөздөр *эмоциялык-нарктагыч маанидеги сөздөр* деп аталарын белгилейт; сөздүн лексикалык мааниси менен

⁸ Давлетов С., Байланыштуу речь. –Б., Мектеп, 1999

эмоциялык-нарктагыч мааниси өз ара тыгыз байланышта болорун, б. а., эмоциялык-нарктагыч маани лексикалык маанинин негизинде жараларын белгилеп келип, мындай деп жазат: «Бирок сөздөр эмоциялык-нарктагыч мааниге ээ болору менен анын дал ушул мааниси негизги ролду ойнойт да, ал эми лексикалык мааниси белгилүү бир деңгээлде көмүскөдө калат»⁹.

Окумуштуу сөздүн эмоциялык жана нарктагыч (баалоочу) маанисин бир биринен ажыратпай, экөөнү ажырагыс тыгыз байланышта карайт, б.а., ал адамдын эмоциясы оң же терс бааланган соң, эмоциялык маанидеги сөздөрдө да баалоо мааниси болбой койбойт деп эсептейт. Ошондой эле эгер сүйлөмдө бир эле сөз эмоциялык-нарктагыч мааниде колдонулган болсо, анда анын эмоциялык касиети, түсү бүтүндөй ошол сүйлөмгө жайылышы, т. а., бул сөз бүтүндөй сүйлөмгө, атүгүл кээде бир нече сүйлөмгө эмоциялык түс, ыраң бериши мүмкүн экендигин конкреттүү мисалдар аркылуу далилдеп көрсөтүп, мындай маанини уюштуруучу тилдик каражаттарга кыскача токтолуу менен, эмоциялык-нарктагыч сөздөрдү мааниси боюнча эки чоң топко:

1. ыраазычылыкты билдирген сөздөр-temnuniyeti bildiren sözler,

2. нааразычылыкты билдирген сөздөр-temnuniyetsizliği bildiren sözler.

Ал эми эки топту өз ичинен тогуз майда топко бөлүп карайт. Көрүнүп тургандай, аталган автор сөздүн экспрессивдүүлүгү, анын эмоциялык жана нарктагыч (баалоочу) мааниге карата карым-катышы жөнүндө эч бир кеп козгобойт.

Р.К.Акматов «Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табияты» аттуу макаласында бул кубулуштун изилдениш тарыхына өзгөчө көңүл бөлөт, т.а., аталган маселе жалпы тил илиминде, орус тил илиминде жана түркологияда кандай багыт-өңүттө изилденип келгендигине,

⁹ Усубалиев Б. Эмоциялык – нарктагыч лексика (БГУдагы илимий практикалык конференциянын материалдары).-Б., 1998

окумуштуулардын ой-пикир, көзкараштарына токтолуп, аларга карата өзүнүн жекече пикирин билдирет.¹⁰

Тактап айтканда, эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү өз-өзүнчө кароо максатка ылайык келерин, булардын биринчиси адамдын ички сезиминин чагылышы, ал эми экинчиси сандык жана сапаттык чагылышы экендигин белгилейт да, экөөнүн ортосунда төрт жалпылык жана айырмачылык бар экендигин көрсөтөт.

Мындан сырткары, изилдөөчү айрым илимпоздордун пикирине таянуу менен, эмоция менен баалоону бир биринен ажыратып карабайт, негизинен, баалоо дайыма эмоцияны коштоп жүрөт деген тыянакка келет.

3. Ажыбаеванын аталган диссертациялык ишинин бүтүндөй биринчи главасы салттуу түрдө теориялык маселелерди териштирүүгө (эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктүн табият-маңызын ачып берүүгө) арналган. Диссертант илимий адабияттарга таянуу менен, адегенде эле эмоция илимдин түрдүү тармактарында (философияда, социологияда, психологияда) ар түрдүү өнүгтө караларын, буга байланыштуу ага берилген аныктамалар да дайым эле бир бирине дал келе бербестигин эскертет.

Адамдын эмоциясы объективдүү жагдай-шарттарга карата калыптанарын белгилейт да, мындагы субъективдүү себеп-өбөлгөлөр (генетикалык код) жөнүндө кеп кылбайт. Эмоция менен сезимди бир биринен ажыратып кароо керек деген пикирди колдойт да, сезимди эмоцияны пайда кылуучу булак экендигин көрсөтүү менен, сезим менен эмоция процессинин ортосундагы айырмачылык боюнча окумуштуу А. Миңбаевдин пикирин санактап көрсөтөт. Бирок, негедир, диссертант буга карата өзүнүн жекече пикирин билдирбейт.

Чындыгында, А. Миңбаевдин пикиринде тактоону талап кылчу жерлер бар. Бир эле мисал: ырас, адамдын сезими бул тарыхый-коомдук кубулуш экендигин танууга болбойт, бирок аталган окумуштуу мындай деп

¹⁰ Р.К. Акматова «Эмоционалдуу-экспрессивдүү сөздөрдүн табияты» аттуу макаласы

жазат: «сезим адамга гана тиешелүү, эмоция адамга да, макулуктарга да бирдей тиешелүү» Мыйзамдуу суроо туулат: эгерде сезимди эмоцияны жаратуучу булак катары карай турган болсок, бирок ал адамга гана тиешелүү болгон болсо, анда макулуктардагы эмоция кайдан жаралат, же анын булагы жокпу? Максатыбызга ылайык, суроону ушуну менен токтотолу. Эгер чылгый лингвистикалык жагына келсек, диссертант эмоционалдык лексиканын жаралыш себептерин көрсөтүү, ага салттуу аныктама берүү менен, эмоционалдык- боёктуу сөздөрдү *үч топко* бөлөт:

1. Оң маанидеги эмоционалдык-боёктуу сөздөр-olumlu manadaki emasyonel sözcükler;

2. Терс маанидеги эмоционалдуу-боёктуу сөздөр -olumsuz manadaki emasyonel sözcükler;

3. Оң –терс маанидеги эмоционалдык сөздөр-hem olumlu hem de olumsuz manadaki emasyonel sözcükler.

Экспрессивдүүлүктүн табиятын аныктоодо автор аны эмоционалдуулуктан бөлүп алып өзүнчө кароо менен, айрым окумуштуулардын экспрессивдүү тилдик каражаттардын тилде болбойт деген пикири натуура экендигин факты –материалдар аркылуу ынанымдуу далилдеп, төмөнкүдөй тыянакка келет: «тилдеги экспрессивдүүлүк дегенибиз тилдик деңгээлдердин кызматында кептин көркөмдүк таасирин күчөтүүчү стилдик категория».

Мындан сырткары, диссертант мол материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу эмоционалдык жана экспрессивдик каражаттардын стилдик мүмкүнчүлүктөрү, «Теңири Манас» романындагы зат атооч сөздөрдө эмоционалдык-экспрессивдик көркөмдүк маанилердин берилиши жөнүндө кеңири жана ар тараптуу иликтөө жүргүзөт.

Акырында кыргыз тилчилеринин ичинен, профессор Т.Аширбаев стилистика боюнча биринчи болуп докторлук диссертация жактаганын, стилистиканын жалпы маселелеринен тартып тилдин ар бир деңгээлинин (фонетика, лексика, морфология ж.б.) стилистикасын (баары беш окуу

китебинен турат) жарыкка чыгарганын, алардын тиешелүү жерлеринде эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маселелери да камтылгандыгын, келечекте булар өзүнчө иликтөөгө татыктуу экендигин атайы баса белгилеп кеткибиз келет.

Түрк тил илиминде изилденишине келе турган болсок, иликтөө абалы, деңгээли башкачараак: аталган маселе боюнча азырынча бир дагы диссертациялык иш жактала элек, атайын илимий эмгектер, атүгүл чакан макалалар да жарыялана элек, кыскасы, сөздүн эмоционалдык-экспрессивдик мааниси бүгүнкү күнгө чейин атайын изилдөөнүн объектиси болбой келет. Болгону төмөндөгү окуу китептери менен окуу куралдарынын, айрым монографиялардын тиешелүү бөлүмдөрүндө аталган маселе боюнча өтө кыска маалымат берилет:

Проф. др. Доган Аксан, Семасиология жана түрк семасиологиясы (3-басылышы), Анкара, 1987; Проф. др. Доган Аксан. Семасиология. Семантикалык топтор жана түрк семантикасы, Анкара, 1999; Проф. др. Зейнел Кран (Эзилер), Анкара, 2002; Мехмет Айдын, Тил илими жөнүндө колдонмо, Бишкек, 2006. Анда ар бир маалыматка өзүнчө токтоло кетели.

Проф. др. Доган Аксан биринчи китебинде кээ бир сөздөр адамдардын эмоциясын, сезимин билдирет; буга мурда окумуштуулар: Эрдмман, Кронассарлар кайрылышып, Кронассар адамдардын, улуттардын, окумуштуулардын ж.б. кадыр-баркы, деңгээли, жашаган жери адамдарда ар кандай эмоцияны (жек көрүү- nefret etme, сүйүү-sevgi, коркуу korkma, кызгануу-kiskanma, кекетүү-korkutma, тынчыздануу- merak, санаркоо-meraklanma ж.б.) туудурат деп көрсөткөндүгүн белгилейт, муну Кронассар «сөздөр жараткан сезимдер» деген термин менен атагандыгын, мындай пикирди орус окумуштуусу Звегинцев четке каккандыгын айтат. Доган Аксандын ою боюнча, өтмө маани менен эмоцияны билдирген сөздөрдү бири биринен ажыратып кароо керек, ошондой эле өтмө маанини жалпы тилдик жана жалпы тилдик эмес (индивидуалдык) деп бөлүү жөн. Сөздөрдүн баары эле, -дейт андан ары автор, -кандай контексте колдонулуп жатканына карай

ар кандай эмоцияны туюндуруп калат, атүгүл бир нерсени (түшүнүктү) билдирген ар башка сөздөр деле бирдей эле сезимди жаратат.

Мындан сырткары, биз арапчадан алынган (*gurbet –чет эл, бөтөн эл*) сөздү укканыбызда, аң-сезимибизде бөтөн жер, бөтөн эл деген түшүнүк пайда болуу менен катар бизде жалгыздык-*yalnızlık*, сагыныч-*özlem*, кусалык-*hasret*, кайгы-*üzüntü*, таянары жок-*gariban* деген өңдүү пессимисттик сезимдер жаралат; эгер бул сөздү башка тилге которсок деле, ал түрктөрдө кандай пессимисттик сезимди жаратса, ошол элде деле ошол эле сезимди жаратары бышык дейт. Бирок сезим күчтүүлүгү (эмоционалдык сөздөр-А.К.) тил байлыгынын аз гана бөлүгүн түзөрүн, тилде эч кандай сезимди туудура албаган бейтарап сөздөр көп (*үстөл-sandalye, чөмүч-sürahi, хлор-klor, суу-su, тоо-dağ, кимен-kitap, ачыкч-anahtar* ж.б.) экендигин көрсөтөт.

Аталган окумуштуу экинчи китебинин «Сезимдин күчтүүлүгү-*duygunun tesiri*» (термин сөзмө сөз которулду –А.К.) аттуу бөлүгүндө айрым сөздөр ошол тилде сүйлөгөн адамдардын ички сезимин билдирерин, алар поэзияда өзгөчө көп кездешерин, кээ бир окумуштуулар мындай сөздөрдү өзүнчө бөлүп карарын белгилейт да, *connotation* (коннотация-лат. *cum-con* бирге, *co+notare*: семантикалык же стилистикалык кошумча маани (оттенок) термини менен берилип жүргөн бул сөздөрдү **сезимдин күчтүүлүгү, экспресивдүү маани** деп атоо туура болор эле дейт.

Aksan; her dilin temel meselesi olan, temel ve yan anlam konusuna da temas etmiştir. Aksan, “denotation” terimini Türkçede “temel anlam” terimiyle karşılayarak diğer uzmanlarla ortak hareket etmekle birlikte “connotation” terimi için genelin kabulünün aksine “duygu değeri” terimini önermiş; aynı terim için “duygusal anlam”, “etkileyici içerik” gibi ifadelerin de kullanıldığını belirtmiştir.

Андан соң автор эки жагдайга токтолот:

а) башка тилден кабыл алынган **рак-kanser, өлүм-ölüm, жаназа-senaze, табыт-tabut, морг-mork, кол салуу-eşkiyalık, айрылуу-ayrılık,**

ачкачылык-açlık, согуш-savaş, терроризим-terörizm, өгөй эне-üvey anne ж.б.у.с. сөздөр оптимисттик сезим жарата албайт;

б) *Кыз менен бала жоогазын гүлдөп турган маалда жолугушту*-(Kız ile delikanlı **lale zamanı** buluştu) дештин ордуна *Кыз менен бала баклажандын убагында жолугушту* -(Kız ile oğlan **patlıcan zamanı** buluştu) десек, экөөндө эки башка сезим пайда болот, атүгүл экинчи сүйлөм күлкүлүү (шылдың катарында) угулат.

Сезимдин күчтүүлүгү терминин кээ бир изилдөөчүлөр **эмоционалдуу маани**, айрымдары **таасирдүү мазмун** деп атап жүрүшкөндүгүн белгилей келип, автор күчтүү сезимди билдирүүчү сөздөр поэзиянын таасирин арттыруу үчүн колдонулгандыктан, айрым иликтөөчүлөр **поэзия тили** деген түшүнүк менен **коннотация** терминин бирдей мааниде колдонуп жүрүшкөндүгүн, бирок экөөнү бирдей мааниде колдонуу калпыстык экендигин эскертет.

Дагы бир кызыктуу жагдай: ушул эле автор энчилүү аттар да эмоциялык мааниге ээ экендигин белгилейт. Алсак, адам аттары улутуна, жашаган жерине, өлкөсүнө, тарыхына, үрп-адаттарына ж.б. карай же оң же терс эмоцияны жаратат.

М.: *Ататүрк, Фатих Султан Мехмед, Кануни Султан Сулайман-түрктөр үчүн, Жанна Дарк, Наполеон* - француздар үчүн оң, ал эми *Гитлер* бардык элдер үчүн терс эмоцияны пайда кылат. *Достоевский, Бальзак* сыяктуу жазуучулар, *Ван Гог* сыяктуу сүрөткерлер да өздөрүнүн залкар таланты аркылуу оң эмоцияны туюндурат. Жер аттары да ушундай касиетке ээ: *Чанаккале* (Түркия) (бул шаарда биринчи дүйнөлүк согуштун бүтүшүнө арналган дастан жазылып, эл арасында кеңири тарагандыгы үчүн) түрктөрдө, *Париж* (сүйүү шаары катары) француздарда оң эмоцияны жаратат. Эми автордун көзкарашына карата өзүбүздүн жекече оюубузду билдире кетели. Кандай термин менен аталбасын, окумуштуу түрк тилинде ички сезимди, эмоцияны туюндурдуучу сөздөр бар экендигин туура белгилейт. Бирок сөз менен ал белгилеген нерсени бири бири менен

чаташтырат, т. а., сөз менен нерсе өз ара байланышта болорун эске алат да, адамга оң же терс таасир тийгизүүчү сөздөрдүн баарын эле эмоционалдуу сөздөргө кошо берет.

Автордун ою боюнча, *сүйүү-sevgi*, *коркунуч-korkunç*, *кусалык-hasret*, *сагыныч-özlem*, *капалануу-darılma*, *küsmе*, *кубануу-sevinme*, *өз-yakın*, *жам-yabancı* ж.б. ар түрдүү эмоцияны белгилеген сөздөрдүн баарын эмоционалдуу сөздөр катары кароо керек.

Биз автордун бул оюна кошула албайбыз, анткени автор мисалга келтирген *айрылуу-ayrılık*, *кол салуу-eşkıyalık*, *ачкачылык-açlık*, *өгөй эне-üvey ana*, *бөтөн жер-gurbet* ж.б. сөздөр адамдардын эмоционалдык сезимин, реакциясын жарата албайт, а сөздөр белгилеген нерселер гана жаратат. Дагы бир мисал: *жоогазын*, *баклажан* контексттен сырткары, өз алдынча турганда эч кандай эмоцияны туудура албаган бейтарап сөздөр. Алар, жеке турганда эч кандай эмоцияны билдире албаган сөздөрдүн баары белгилүү бир контекстте гана ар түрдүү эмоцияны, баалоону жаратышы мүмкүн. Бирок бул сөздүн **эмоционалдык мааниси** эмес, **синтаксистик-контексттик** мааниси деп аталат. Ушул сыяктуу эле *Атамүрк* деген сөздүн өзү эмес, ал белгилеген улуу инсандын өзү оң эмоцияны жаратып отурат, башка энчилүү аттар жөнүндө деле ушундай эле ойду айтсак болот. Бирок, биздин оюбузча энчилүү аттардагы эмоционалдык-экспрессивдүү маани тарых ичинде алмашып кетиши мүмкүн. Т.а. бир убакытта оң эмоцияны туюндурган энчилүү аттар ошол эле убакта терс эмоцияны билдириши мүмкүн. Же болбосо терс эмоцияны туюндурган энчилүү аттар ошол эле убакта оң эмоцияны билдириши мүмкүн. Бул эмоционалдык-экспрессивдүү маанинин алмашуусу бир эле энчилүү аттарда эмес, кыргыз жана түрк тилиндеги кээ бир сөздөрдө да болушу мүмкүн: “уавуз” сөзү мурун «жаман» болгон. Бирок азыр «баатыр, эр жүрөк» маанисине ээ. *Сапар* сөзү жандык, айбанат маанисине ээ болгон. Бирок азыр жан алгыч, өлтүргүч маанисине ээ болуп калган. Бул жерде белгилей кетчү бир нерсе- бул сыяктуу сөздөрдүн контекст ичиндеги маанисине көңүл буруш керек.

Кийинки авторлордун пикири деле проф.др. Доган Аксандын пикиринен анча айырмаланбайт. Алсак, Зейнел Кыран менен Айше Кыран (Эзилер) окуу китебинин кеп болуп жаткан бөлүгүн «Түшүндүрмө же сезим функциясы» деп аташат да, баяндап жаткан адам менен баяндын ортосунда байланыш болорун, баяндоочу өз баянына карата мамилесин билдирерин, ар бир баянды баяндоочунун ошол баянга карата мамилеси коштоп жүрөрүн белгилешет.

Баяндоочу (автор) сөздөрдү өтмө мааниде да колдонуп, баяндалып жаткан предметке карата мамиле-баасын (жакшы, жаман, мыкты ж.б.) да билдирет жана баянды жүзөгө ашыруучу төмөнкүдөй тил каражаттары бар: ат атоочтун жанында сын атоочтун колдонулушу, илеп белгиси, басым, тыныш белгилери, жаңдоо, ымдоо ж.б. Мында сезим, эмоция, коркунуч, сүйүнүч жана кубанычты туюндура турган сөздөр да катышат: *селсаяк-serseri*, *мээримсиз-duygusuz*, *каардуу-sinirli* ж.б.

Өтмө маани менен баяндоо бири-бирин толуктап турат, өтмө маани предметтин аты болсо, баяндоо эмоциянын аты болот. Баяндоо түрүндө жазылган чыгармаларда автор ички сезимин билдиргендиктен, каттар жана баяндоолор (аңгемелер) лирика жана сындар баяндоо мүнөзүндө жазылып, жазуучу, «мен» ат атоочун, этиштин жактарын көп колдонот.

Көрүнүп тургандай, авторлор жогоруда эмоционалдуу сөздөр жөнүндө эмес, а бүтүндөй сүйлөм тууралуу кеп кылышат. Ал эми Мехмет Айдын, окуу куралынын «Сезим күчтүүлүгү-*duygu deęeri*» бөлүгүндө ар бир тилдеги сөздөр ошол тилде сүйлөгөн адамдардын ички сезимин да чагылдырарын, ал айрыкча поэзияда көп кездешерин, мындай сөздөрдү кээ бир окумуштуулар сөздүн өтмө мааниси менен бирге окшош карашса, айрымдары өзүнчө кубулуш катары карашарын белгилеп келип, төмөнкү ыр саптарын келтирет:

yüzüme bak hüzüme bakmış olursun
şiiir: baba belli değil, annesi rüya
son yaz gelir, çocuğunu öldürür

Media 'yı bir gül öper soldurur

ve bir aşka adını verir Lavinia (H.Yavuz, A.Şiirleri, V.Y., İst. 1998, s.23)

Мени кара, кайгымды көргөндөй болосуң,

Атасы белгисиз, энеси түш сыяктуу

Акыркы жай келет, баласын өлтүрөт

Медеианы бир роза гүлү жүзүнөн сүйүп солутат

Жана сүйүүгө атын берет- Лавиниа (Х.Йавуз, А.ырлар, В.БС., Стамбул 1998, 23-бет)

Бул ырда, -деп белгилейт автор, –*кайгы-üzüntü, түш-düş, роза гүлү-gül, акыркы жай-son yer* ар кандай эмоцияны жаратат, ушундай эле касиетке **Медеиа, Лавина** деген энчилүү аттар да ээ. Анткени, бул аттарда Медеиа грек мифологиясынан Коринтхос уламышындагы бакшы аялдын аты. Жасаган дарысы менен бөлүк бөлүк болуп бөлүнүп турган буканы тирилтип жашартат. Ошол эле ишин падыша Пелиаска да жасайт, бирок иши ишке ашпай калат.¹¹ Лавиниа латын Аенеас уламышындагы бир аялдын аты. Мурунку сүйгөнү Рутуллер падышасы Турнус Аенеас менен болгон согушта каза табат. Аенеас Латиниустун кызы Лаванианы өзүнө аял кылып алат, Латиниум жеринде Лавиниум шаарын курат.¹²

Коннотация термини менен аталган, сезимдин күчтүүлүгүн туюндурган, кайсы бир тилден кабыл алынган *рак-kanser, ачарчылык-açlık, көңүл-gönül, өгөй эне-üvey ana, кайнене-каупана, жалгыздык-yalnızlık, айрылуу-ayrılık* өңдүү сөздөр адамдардын ички сезимин козгоп, эмоцияны пайда кылат. Бир тилдин сөздөрдүн арасынан орун алган көрсөткүчтөрдүн жалгыз бир бөлүгүндө гана эмоция жөнүндө сөз айта алабыз.

Автордун бул пикири проф.др. Доган Аксандыкынан эч бир айрымаланбагандыктан, биз ага талдоо жүргүзүүнүн кажети жок деп ойлойбуз.

Жогоруда айтылгандардын негизинде биз мындай тыянакка келдик:

¹¹ Necatigil.N; 1969,85

¹² Necatigil.B; 1969,85

1. Эмоционалдуу, экспрессивдүү жана баалоочу (нарктагыч) сөздөр ар бир тилде бар, булар - өздөрүнүн семантикалык мазмунуна эмоционалдуулук менен экспрессивдүүлүктү, баалоону сиңирип алган бул белгиси аркылуу башка сөздөрдөн айрымаланып турган, өзүнчө катмар, топ. Андыктан аларды ар кандай эмоция, сезимди (өкүнүч, кубаныч, сүйүү ж.б.) белгилеген жана же оң, же терс таасир тийгизген нерселерден ажыратып кароо зарыл.

2. Аталган кубулуштардын ар бирине таандык өзгөчөлүгү болсо да, булар өз ара байланышта болот, т.а., өзгөчөлүгү менен катар жалпылыкка да ээ. Буга байланыштуу алар кээде «эмоционалдык-экспрессивдүү маани», кээде «эмоционалдуу-баалоочу маани» деп аталып жүрөт. Айрым учурда бир эле сөздө булардын экөөсү, же үчөөсү да катышышы мүмкүн, бул өзүнчө иликтөөнү талап кылат.

3. Кеп болуп жаткан маселе боюнча, кыргыз жана түрк окумуштууларынын көзкарашында жалпылык менен катар айрымачылык да бар. Албетте, бул жакшы көрүнүш, анткени талаштан тактык жаралат эмеспи. Бир гана эки тилди салыштырып изилдөөнү тереңдетүү, ар тараптуу кылуу зарыл, мында аталган маселени этнографиялык, психоллингвистикалык өңүттө да жүргүзүү жакшы натыйжа берер эле деп ойлойбуз.

КАУНАКÇA- Адабияттар:

1. **Akerson, Fatma Erkman**, Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul, 1989.
2. **Aksan, Prof.Dr.Doğan**, Her Yönüyle Dil 1, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1987.
3. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I TDK., Ankara, 1977.
4. **Aksan D.**, Her Yönüyle Dil, (Ana Çizgileriyle Dilbilim) II TDK., Ankara, 1980.
5. **Aksan D.**, Türkiye Türkçesi, Gelişmeli Sesbilgisi, TDK., Ankara, 1978.
6. **Aksan D.**, Anlambilim, Anlanbilim konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara, 2002.

7. **Aksan Dođan.**, Anlambilim ve Türk Anlambilimi.-(Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cođrafya Fakületsı Yayınları: 357) 3. Basım 1987.
8. **Aksan Dođan;** Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)Ankara, 1999.
9. **Aksan Dođan,** Anlambilim ve Türk Anlambilimi(Anaçizgileriyle), Ankara, 1987.
- 10.**Aksan Dođan,** Türkçe'nin Gücü, Eylül, 2005.
- 11.**Aksan Dođan;** Dilbilim ve Türkçe Yazıları, İstanbul,2004.
- 12.**Aksan D.,** Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, DTCF yayını, Ankara,1971.
- 13.**Anonim(1994)** Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü, Ankara, Dil Derneđi Yayınları.
- 14.**Annanurov A.** Dil Biliminin Esasları, - Aşgabat, 1971.
- 15.**Aydın Mehmet;** Dilbilim El Kitabı, Бишкек, 2006.
- 16.**Başkan, Özcan** (2006), Dilde Yaratıcılık, Multilingual, İstanbul.
- 17.**Bayrav, S.,** Yapısal Dilbilimi, İ.Ünv. Ed. Fak. yayını, İstanbul, 1969.
- 18.**Bayrav, Süheyla** (2001), Chanson de Roland Edebiyat ve Üslup Tahlili, Multilingual Yayınları.
- 19.**Bayrav, Süheyla-** Yerguz, İsmail (2002), Okuma Anlama Yorumlama (Bir Yaklaşım Denemesi), Multilingual Yayınları.
- 20.**Bayrav, Süheylâ,** Yapısal Dilbilimi, İstanbul 1969, s. 7.
- 21.**Bilgegil, M. Kaya,** Edebiyat Bilgi ve Teorileri(Belâğât),İstanbul 1989.
- 22.**Caferova, S.,** Muasır Türk Dillerinde Teđlidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, Baku, 1975.
- 23.**Condon, John** (1998), Kelimelerin Büyülu Dünyası (Anlambilim ve İletişim)-, İstanbul, İnsan Yayınları.
- 24.**Filizok, Rıza** (2001), Anlam Analizine Giriş, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
- 25.**Guiraud, Pierre,** Anlambilim, (Çev. Berke Vardar), Ankara 1984.
26. **Kıran, Zeynel** (1996), Dilbilim Akımları, Ankara, Onur Yayınları.
- 27.**Kıran, Zeynel** (2000), Yazınsal Okuma Süreçleri, Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- 28.**Kıran, Zeynel ve A.** (2001), Dilbilime Giriş, Ankara, Seçkin Yayıncılık.

29. **Korkmaz Zeynep**, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK yayını, Ankara, 1992.
30. **Pope N.** Linguistics 13. c. Indiana University, 1962.
31. **Özdenören, Rasim** (1986), Ruhun Malzemeleri, Risale Yay. İst.
32. **Pospelov, Gennadiy N.** (1995), Edebiyat Bilimi, (Çev. Yılmaz Onay), Evrensel Kültür Kitaplığı, İst.
33. **Porzig, Walter**, Dil Denen Mucize (Çev. Vural Ülkü), Ankara, 1985-1986.
34. **Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А.** Кыргыз тили. Фрунзе,
35. **Абдулдаев Э., Исаев Д.** Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Фрунзе, 1984.
36. **Абдуллаев А.**, Узбек тилида экспрессивликнинг ифодоланиши. Ташкет, Фан, 1983, Өзбек тилинде
37. **Акматова К.Р.**, Эмоционалдуу- экспрессивдүү сөздөрдүн табияты. Китепте: Түрк тилдери жана адабияты. Бишкек, 2003.
38. **Акматов Т.К., Омүралиева Ж.**, Азыркы кыргыз тили., Фрунзе, 1990.
39. **Арнольд, И.В.** Стилистика современного английского языка. –Л., 1985.
40. **Арнольд И.В.** Стилистика современного английского языка. –Л., Просвещение, 1981
41. **Аширбаев Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы. Бишкек, Педагогика 2001. III китеп.
42. **Балии Ш.**, Французская стилистика. Москва, 1961.
43. **Башинская В.**, Эмационально-экспрессивные частицы в современном немецком языке. Дис. кан. наук, на русск.яз., Пятигорск, 1985.
44. **Борбугулов М.**, Адабият теориясы. –Б.; Шам, 1996.
45. **Галкина-Федорук Е.М.**, Об экспрессивности и эмоциональности о языке. // Сборник статей по языкознанию. Москва, 1958.
46. **Джалилова Т.**, Экспрессивность в азербайжанском языке и лексические средства ее выражения. Баку, 1992.
47. **Усубалиев Б.**, Антонимдер жана аларды окутуу. –Ф.: Мектеп, 1987.

48. **Усубалиев Б.**, Сөз жана түшүнүк, “Манас” университети. Коомдук илимдер журналы. –Б.; 2003 .
49. **Усубалиев Б.**, Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. –Б., 1994.
50. **Усубалиев Б.**, Эмоциялык-нарктагыч лексика. БГУдагы илимий-практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.